

DE KEES
VUYK

FEILBARE

MENS

WAAROM

ONGELIJKHEID

ZO SLECHT

NOG NIET IS

Kees Vuyk

DE FEILBARE MENS

Waarom ongelijkheid zo slecht nog niet is

th ten have

© 2019, Uitgeverij Ten Have
Postbus 13288
3507 LG Utrecht
www.uitgeverijtenhave.nl

Omslag Bart van den Tooren
ISBN 978 90 259 0737 2
ISBN e-book: 978 90 259 0738 9
NUR 730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veele-
voudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of
openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgeverij Ten Have vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en
verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de produc-
tie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van
papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft
geleid.

Inhoud

Inleiding	9
DEEL EEN – GELIJKHEID	29
I. INDIVIDUALITEIT EN AUTHENTICITEIT	31
Het christendom en de uitvinding van het individu	32
Gelijkheid als homogeniteit	33
Twee opgaven	36
Rousseau: de oorsprong van ongelijkheid	40
Een gemeenschappelijk ik	42
Eigenlijk zijn bij Heidegger	44
Authenticiteit en zelfontplooiing	48
2. GELIJKHEID IN DE POLITIEKE PRAKTIJK	53
Waarom ongelijkheid?	54
Verval van de verzorgingsstaat	58
Gelijke kansen	59
Het mensbeeld van Rosanvallon: singulariteit	63
Eigen kracht	66
Een alternatief mensbeeld	70

DEEL TWEE – DE FEILBARE MENS	73
3. HET MENSELIJK TEKORT	75
Mensen falen	75
Een succesverhaal	78
Wijsgerige antropologie	80
Twee strategieën voor overleving	84
Verlichting	88
Het moderne mensbeeld	91
4. HOMO ECONOMICUS	96
De mythe en de praktijk	97
Internet en artificiële intelligentie	98
Voorrang voor de technologie	102
Voorbij de mens	105
5. SNEL EN TRAAG DENKEN	111
Twee systemen	113
<i>What You See Is All There Is</i>	114
<i>Fact free politics</i>	117
Traag denken	122
Mondigheid volgens Kant	124
Rekenschap geven en verantwoordelijkheid dragen	127
6. EEN DIER DAT VERLIEFD KAN WORDEN	132
Leven in de tijd en de geschiedenis	134
Gebeurtenissen	136
Verliefdheid en andere vormen van liefde	140
Vergevingsgezindheid	144
Verliefdheid en zelfbewustzijn	146
7. GELIJKHEID ALS IDEE	148
Twee werelden	148
De kracht van ideeën	151
Gelijkheid als idee	153
Uitgangspunten voor het heden	156

DEEL DRIE – EEN SAMENLEVING VAN ONGELIJKEN	159
8. DE FASCINATIE VAN DE KUNSTEN	161
Waarom cultuurbeleid?	162
Uitdagende en comfortabele kunst	163
De verdeling van het publiek	166
Maatschappelijk functioneren van kunst	170
<i>Last but not least</i> : de kunstenaars	173
9. ONDERWIJS VOOR ALLEN	175
Het schooladvies ter discussie	176
De middenschool als alternatief?	179
Hoofd en handen samenbrengen	184
Basisonderwijs	185
10. DE NALATENSCHAP VAN HET CHRISTENDOM	187
Secularisering	187
Nieuwe religiositeit	189
Teloorgang van het christendom	191
Erfenissen van het christendom	193
Feesten	195
Parochies	196
11. EEN SAMENLEVING VAN ONGELIJKEN	200
Neergang van de volkspartij	200
Klaagpartijen en scheldkanonnades	202
Democratisch leiderschap	205
Trage politiek	207
Het individu is geen bouwsteen	209
Nogmaals: individu en collectief	212
Noten	216
Literatuur	221

Inleiding

Het is inmiddels de afgrond waarvoor elk fundamenteel debat in de samenleving tot stilstand komt: de kloof tussen hoger en lager opgeleiden. Bij alle grote problemen van deze tijd: klimaatverandering, migratiestromen, internationale samenwerking, samenleven van verschillende culturen – alle nauw met elkaar verbonden – duikt de hindernis op dat hoger en lager opgeleiden er zeer verschillend over denken, zodat elk besluit dat met deze kwesties samenhangt de samenleving, toch al verdeeld langs lijnen van opleiding, verder dreigt te splijten. De politiek van alle westerse landen raakt erdoor verlamd. Bij elke ingreep die hun levensstijl lijkt te bedreigen, begint een aanzienlijke groep kiezers, vooral aan de onderkant van de samenleving, maar niet uitsluitend, te morren. Hun ongenoegen wordt geëxploiteerd door een nieuwe klasse van politieke entrepreneurs, die in naam partijen stichten, maar in feite ondernemingen – zelf zeggen ze bewegingen – opzetten die kiezersgunst omzetten in aanzien, macht en goede inkomens voor een kleine clique van leiders. Bijdragen aan de oplossingen van de problemen doen deze leiders met hun bewegingen niet. Ze strooien alleen zoveel zand in de politieke machine dat die knarsend tot stilstand komt. Beproefde middelen zijn: de problemen domweg ontkennen (de klimaatverandering) dan wel ze

brandmerken als producten van de oude politieke klasse (internationale samenwerking en dergelijke), die en passant neergezet wordt als een elite die uitsluitend met zichzelf en de zelf geschapen problemen bezig is en de noden van de gewone man en vrouw bagatelliseert of zelfs minacht. Traditionele politici blijken zeer gevoelig voor deze kritiek. Zij zien hun electoraat afbrokkelen en gaan twijfelen aan hun standpunten. Urgente besluiten worden zodoende eindeloos uitgesteld, wat uiteindelijk aan het vertrouwen in het vermogen van de traditionele politiek om leiding te geven aan de maatschappelijke ontwikkelingen eerder afbreuk doet dan dat het dit vergroot.

Inzicht in wat deze kloof zo diep en moeilijk te overbruggen maakt is dus dringend geboden, maar hoewel er verschillende theorieën de ronde doen is consensus nog ver te zoeken. Wat verklaart het ongenoegen bij zovelen die wonen in de rijkste landen van de wereld en die het voor het overgrote deel veel beter hebben dan hun ouders en grootouders? En waarom drijft juist het verschil in opleiding deze wig in de samenleving?

Sommige onderzoekers relativiseren de problemen. De scheiding tussen volk en elite is van alle tijden, zeggen zij, en er zijn tijden geweest dat beide veel meer in gescheiden werelden leefden dan nu het geval is. De elite is nu bovendien groter. Opleiding als criterium heeft haar ook toegankelijker gemaakt en zorgt ervoor dat haar leden ten minste bekwaam zijn, iets wat bij de oude elites, gebaseerd op afkomst, lang niet altijd het geval was. We leven tegenwoordig in een meritocratie, zeggen zij, het stelsel waarin iemands maatschappelijke positie bepaald wordt door de verdienste die zij of hij heeft voor de samenleving. Wat schuurt met dit beeld is echter dat het juist de nieuwe elites zijn die vandaag door het volk onder vuur genomen worden: de wetenschappers, journalisten, linkse parlementariërs, rechters, kunstenaars – veelal mensen die zich hebben opgewerkt via het onderwijs – terwijl de vertegenwoordigers van oude elites, de bezitters van kapitaal (voor een groot deel nog altijd door erfenis verkregen), evenals

meer conservatieve politici en topmanagers (beide nog altijd vaak gerekruteerd uit oude families) ongemoeid worden gelaten of zelfs, zoals in het geval van de huidige Amerikaanse president Trump, door delen van het volk op handen worden gedragen.

Een klassiek links antwoord luidt dat de algemene welvaartsstijging in westerse landen niet kan verhullen dat de verdeling van al die groei scheef is en steeds schever wordt. De rijken worden almaar rijker, de hogere middengroepen volgen die trend op enige afstand, maar de lagere middengroepen staan al enkele decennia op de nullijn: hun inkomens stijgen niet mee met de stijging van de productiviteit, terwijl zij wel ervaren dat primaire levensbehoeften als wonen en gezondheidszorg steeds duurder worden. Zo raken zij financieel steeds meer in het nauw. Grote problemen zijn voorkomen doordat de vrouwen uit deze groepen geleidelijk meer zijn gaan werken en inmiddels stevig bijdragen aan het gezinsinkomen. Kleine zorgen worden opgevangen door schulden te maken. Dit alles houdt echter in dat een enkele verschuiving in hun levensomstandigheden – echtscheiding, werkloosheid, arbeidsongeschiktheid – een flinke duikeling op de sociale ladder kan veroorzaken.

Het probleem van deze verklaring voor het ongenoegen van het volk is dat dit volk niet, zoals men zou verwachten, massaal grijpt naar de klassieke linkse strijdmiddelen: vakbond, staking, socialistische partijvorming. Integendeel, de vakbonden verliezen leden en vergrijzen; de sociaal-democratische partijen die in de twintigste eeuw de politiek steeds stuurden in de richting van een eerlijke verdeling van de welvaart, zien eveneens hun aanhang, zowel leden als kiezers, slinken, en daarvan profiteren niet de radicalere linkse partijen maar juist eerder radicaal rechtse partijen, die zich niet profileren met financieel-economische thema's als welvaartsverdeling, maar juist met culturele thema's als nationalisme, xenofobie en de bescherming van traditionele waarden. Terwijl linkse intellectuelen (van de nieuwe elites) wijzen naar het grootkapitaal, de banken en het internationale bedrijfsleven

als de bedreigers van de welvaart van het volk, wijst dit volk zelf naar buitenlanders, seizoenarbeiders en vluchtelingen, die de banen inpikken en een bedreiging vormen voor de nationale cultuur, alsmede, zoals hierboven reeds aangeduid, naar de linkse intellectuelen die vanuit hun verheven kosmopolitische instelling de migranten omarmen en de eigen cultuur te grabbel gooien.

Zelf heb ik in mijn boek *Oude en nieuwe ongelijkheid* uit 2017 een andere verklaring uitgewerkt voor de huidige maatschappelijke crisis.¹ Ik ging daarbij uit van psychologische inzichten. De kloof die de huidige samenleving splijt wordt getypeerd aan de hand van opleiding, maar opleiding, stelde ik, verklaart slechts ten dele waarom hoger en lager opgeleiden tegenwoordig zo vaak tegenover elkaar staan of langs elkaar heen leven. Het gaat niet om diploma's, al zijn de bijbehorende inkomensverschillen wel degelijk een factor. Wat mensen dieper van elkaar scheidt is datgene waar opleiding voor staat, namelijk dat wat bepaalt welke opleiding iemand zal afronden: leervermogen, of, in psychologische termen, intelligentie. De moderne samenleving is geordend naar intelligentie. Dat geldt niet voor honderd procent natuurlijk; andere ordeningsprincipes hebben ook invloed op de hiërarchie: vermogen, familiekapitaal en daarmee ook familienamen spelen nog hun rol. Maar die oude factoren bepalen slechts een klein deel van de top. Het grootste deel van de maatschappelijke hiërarchie wordt bepaald door intelligentie als de nieuwe dominante factor. De nieuwe elites worden gekweekt op (elite) universiteiten.

Ik kan niet genoeg benadrukken hoe volkomen nieuw deze ordening is. Oude elites werden niet op intelligentie geselecteerd. Diploma's waren niet nodig om de top van de samenleving te bereiken. De juiste afkomst was genoeg. Wie in een goede familie geboren was hoefde niet over bijzondere talenten te beschikken. De heersersrol was aangeboren. Voor taken die deskundigheid of een speciaal talent vereisten, gebruikte de elite dienaren of zelfs, zoals in de oudheid, slaven. Het is precies tegen deze ordening van de samenleving dat in de westerse wereld op een gegeven moment

bezwaren rijzen. Als meer mensen van eenvoudige afkomst goed onderwijs gevolgd hebben, beginnen sommigen van hen vraagtekens te zetten bij de bestaande orde. Hoezo moet ik genoeg nemen met een ondergeschikte positie als ik waarneem dat mijn meerderen nitwits en lapzwansen zijn?

Dit werpt licht op een belangrijke complicatie van intelligentie als factor voor maatschappelijke ordening. Intelligentie moet ontwikkeld worden, wil zij een rol van betekenis kunnen spelen. Zo kon het volk lang door de elite voor dom worden gehouden, niet omdat er onder het volk geen slimme mensen waren, maar omdat ook die slimme mensen door gebrek aan onderwijs cruciale kennis misten. Het is de beproefde tactiek van elites: het volk dom houden door het onderwijs of belangrijke informatie te onthouden. Maar die tactiek heeft een zwakte: ze sluit ontwikkelingen uit waarvan ook de elite zou kunnen profiteren. In westerse landen is de elite die zwakte in de afgelopen eeuwen steeds meer gaan inzien. In de loop van de negentiende eeuw werd een vorm van basisonderwijs voor alle burgers gemeengoed. In de twintigste eeuw werd het voor steeds meer mensen mogelijk om voortgezet onderwijs te volgen. En in de tweede helft van die eeuw gingen de poorten van het hoger onderwijs open. In de politiek gaat men spreken over gelijke kansen. Uitgangspunt voor beleid wordt dat afkomst niet langer bepalend mag zijn voor het onderwijs dat iemand volgt. Alle mensen, ongeacht wie hun ouders zijn, moeten toegang hebben tot het best mogelijke onderwijs en daarmee ook tot maatschappelijk posities die met dat onderwijs verbonden zijn.

Dit beleid werd een groot succes. Had aan het begin van de twintigste eeuw slechts een fractie van de bevolking een universitaire graad – vrijwel uitsluitend mensen uit de betere kringen – aan het eind van die eeuw heeft in westerse landen meer dan dertig procent een diploma van universiteit of hogeschool. Tegelijkertijd is ook de welvaart enorm gestegen. Als de elites een gok genomen hebben met het gelijke-kansenbeleid, dan is die goed uitpakkt. Iedereen is er beter van geworden, ook zij. Na

een korte periode in de jaren zestig tot tachtig, waarin vooral de lonen fors stegen, zijn vanaf de jaren negentig ook de vermogens van kapitaalbezitters er weer op vooruitgegaan. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw is het zelfs zo dat vermogens sneller stijgen dan inkomens, zodat wie vermogen bezit een grotere kans heeft om rijk te worden dan wie werken moet voor zijn geld, net zoals dat een eeuw eerder het geval was.²

Daarmee zijn we weer terug bij het ongenoegen in de huidige samenleving waarvan de oorzaak wordt gezien in de kloof die hoger en lager opgeleiden scheidt. Is die kloof dan toch vooral een economisch probleem? Mijn bezwaren daartegen blijven overeind. Waarom is de klassiek linkse politiek dan zo impopulair? Om dat te begrijpen moeten we iets nauwkeuriger kijken naar de zojuist aangestipte geschiedenis van de gelijke-kansen-politiek.

Onderwijs speelt daarin een centrale rol. Mensen konden opklimmen op de sociale ladder door naar school te gaan en diploma's te halen. Het bijzondere van de twintigste eeuw was dat iedereen vrij was om die weg te bewandelen. In het onderwijs werd niet langer gekeken naar het sociale milieu waaruit een leerling afkomstig was. Althans, dat was het ideaal. Natuurlijk speelde afkomst nog wel mee, vooral als die een taalachterstand met zich mee bracht of een culturele kloof, maar zo goed en zo kwaad als het ging probeerde men daar rekening mee te houden. En vaak genoeg lukte het om die achterstanden in te halen en kloven te overbruggen. Maar waar het onderwijs geen vat op kreeg was dat leerlingen verschillen in intelligentie. De intelligente leerling, mits goed begeleid, brengt het in het onderwijs verder dan zijn minder intelligente leeftijdgenoot. Dus ook al stonden de poorten van de universiteiten open, lang niet iedereen ging daardoor naar binnen. Alleen de meer intelligente kinderen lukte het om een diploma hoger onderwijs te bemachtigen. De anderen moesten genoegen nemen met maatschappelijk lager gewaardeerde diploma's. Dat laatst betekende niet per se dat zij in de maatschappij geen kansen hadden. Sommigen lukte (en lukt) het wel degelijk om een

goed bestaan op te bouwen. Maar van een afstand bezien, met statistische middelen, blijkt duidelijk dat goede diploma's aan de bezitters ervan een voorsprong geven in het leven. Wat je dus doet, wanneer je onderwijs de centrale rol geeft bij het verdelen van maatschappelijke posities, is selecteren op intelligentie. Het onderwijs is een sorteermachine: het selecteert de cognitief be- gaafde kinderen uit voor de hogere posities, met de status, macht en het inkomen die daarbij horen, en laat de anderen onderweg in dat sorteerproces vallen op mindere posities. En omdat intelli- gentie een aangeboren talent is, dat niet gelijk verdeeld is over alle mensen, is er dus in het onderwijs geen sprake van gelijke kansen.

Dat is volgens mij een voorname reden voor het ongenoegen dat met name onder de lager opgeleiden in onze samenleving rondwaart. De belofte waarop de westerse samenleving is ge- bouwd, gelijke kansen voor iedereen, is een leugen. In het begin van het beleid was dat nog niet zo duidelijk. Toen viel vooral op hoeveel jongeren kansen kregen die hun ouders nooit hadden gehad. Maar nu we vijftig jaar verder zijn zien we steeds dui- delijker dat de kansen op een beter leven nog altijd *niet* gelijk zijn. Het zijn kansen voor een deel van de bevolking, het meer intelligente deel. De psychologie leert ons dat die groep beperkt is. Echt meer dan gemiddeld intelligent, met een IQ van boven de 115, is altijd maar zo'n 16% van de bevolking. Een even grote groep kun je bovenkant gemiddeld intelligent noemen, met een IQ van tussen de 110 en 115. Op die grenzen stuit elk beleid dat mensen door onderwijs wil verheffen. Je kunt namelijk mensen door onderwijs niet intelligenter maken. Je kunt wel hun intelli- gentie ontwikkelen. Dat laatste hebben we in de twintigste eeuw met succes gedaan. Juist daardoor zijn ook de grenzen van die beweging duidelijk geworden.

Dat we ons meer bewust geworden zijn wat intelligentie is en hoe zich die manifesteert in individuen heeft ook enkele onbe- doelde gevolgen gehad voor de samenleving. Het belangrijkste is waarschijnlijk dat intelligentie een factor werd bij de zoektocht

naar een liefdespartner. Intussen trouwen hoogopgeleiden vrijwel uitsluitend nog met elkaar. En datzelfde geldt voor middengroepen en de lager opgeleiden. Soort zoekt soort. Het principe is natuurlijk al oeroud. Toen afkomst de belangrijkste factor was voor bepaling van je maatschappelijke status, werden huwelijken voornamelijk gesloten tussen mensen van gelijke afkomst. Nu intelligentie staat voor status heeft ze de rol van de familie in het keuzeproces overgenomen. Maar er speelt iets mee dat maakt dat wat hier gebeurt niet een simpele wisseling van de wacht is, de ene elite die de andere aflost, zoals de sociologen het beschrijven. Intelligentie is namelijk voor een belangrijk deel genetisch vastgelegd. Wanneer mannen en vrouwen met een meer dan gemiddelde intelligentie samen kinderen krijgen, dan is de kans groot dat die kinderen ook weer behoorlijk intelligent zijn. Zo wordt intelligentie een familietrek. Kwam het vroeger nog wel eens voor dat een kind uit een goeie familie maatschappelijk weinig klaarspeelde omdat het gespeend was van enig leertalent, zodat een generatiewisseling de status van een familie flink kon laten duikelen (al werd dat gevaar als het enigszins kon wel binnen de familie bezworen), kinderen die nu geboren worden uit hoogopgeleide ouders hebben dikwijls (niet in alle gevallen!) alles mee om het succes van hun ouders te herhalen: én zelf een goed leertalent én ouders die ervoor waken dat ze ook maar iets van dat talent onbenut laten.

Zo wordt wat aanvankelijk gezien werd als een persoonlijk talent, dat individuen in staat stelt zich te ontworstelen aan de beperkingen die hen door hun afkomst werden opgelegd, weer tot een kenmerk van sociale groepen. Zoals ik eerder al zei: het effect van het beleid om kinderen uit achtergestelde sociale groepen in staat te stellen zich naar vermogen te ontwikkelen is dat de maatschappij nieuw geordend wordt. Volk en elite onderscheiden zich tegenwoordig door intelligentie.

Over de gevolgen van deze nieuwe ordening is nog weinig nagedacht, en als het gebeurde was de aandacht gericht op wat het

betekent dat de samenleving nu zo'n omvangrijke groep hoogopgeleiden kent. Maar de gevolgen van deze nieuwe ordening zijn volgens mij veel ingrijpender voor de lager opgeleiden, het volk, dan voor de nieuwe elite van hoger opgeleiden. De laatste groep is er in deze geschiedenis in alle opzichten op vooruit gegaan. Voor hen is het een succesverhaal. Voor de groep van mensen die er niet in slagen hoger opgeleid te worden, ligt dat anders. Deze is vooral iets kwijtgeraakt, namelijk zijn voorhoede van intelligente mensen.

Wat de verheffingspolitiek – zoals je de politiek van gelijke kansen ook kunt noemen – teweegbrengt in de samenleving is niets anders dan een braindrain. Alleen zijn we niet gewend dit proces zo te noemen. Met het woord braindrain benoemen we het verschijnsel dat mensen met talent uit arme landen en werelddelen vertrekken om in meer welvarende landen hun geluk te beproeven. De Verenigde Staten van Amerika zijn er groot door geworden. Steeds nieuwe migratiegolven brachten voortdurend nieuw talent het land binnen. Eerst vooral uit Europa, later ook uit Azië en Latijns Amerika. De migranten vormden geen doorsnee van de bevolking van het land van herkomst. Het waren sowieso mensen die een avontuur aandurfd, ondernemende types dus. Vaak beschikten ze ook over enig kapitaal, waaronder intellectueel kapitaal. Tegenwoordig komt veel talent de Verenigde Staten binnen via de universiteiten, als student. De besten blijven na de studie hangen. Het is deze constante aanwas van burgers die meer dan gemiddeld getalenteerd zijn die van Amerika het land hebben gemaakt waar vele innovaties zijn begonnen.

Een voorbeeld van de andere kant van het proces levert Ierland. Eeuwenlang was het gebruikelijk dat iedere Ier met talent en ambitie de zee overstak om in Engeland (en later ook in Amerika) een bestaan op te bouwen. Ierland zelf bleef daardoor een land waar weinig gebeurde. Dat bleek bijvoorbeeld uit de enorme invloed die de katholieke kerk er lange tijd uitoefende. De geestelijkheid was vrijwel de enige aanwezige elite en zij leidde het land naar culturele stilstand. Dat alles veranderde toen Ierland in 1973 lid

werd van de Europese Unie, nadat het een jaar eerder bij referendum de bijzondere status van de kerk had afgeschaft. In deze nieuwe constellatie was het voor jongeren niet meer noodzakelijk het land te verlaten om zich te kunnen ontplooien. Het land maakt sindsdien een geweldige opbloei door, zowel economisch als cultureel. Braindrain is geen onschuldig proces: het bepaalt het lot van naties. Wie zijn land wil opstuwen in de vaart der volkeren doet er daarom goed aan immigratie van talent te bevorderen. Het eigen talent van een land is altijd maar beperkt tot een bepaald percentage van de bevolking. Je kunt dat aandeel alleen vergroten door talent van elders binnen te laten. Omgekeerd hebben veel autocratisch geregeerde landen vaak weinig moeite met het vertrek van talent: het helpt de heersers het volk dom te houden.

Mijn punt is nu dat deze braindrain zich niet alleen tussen landen voordoet. Ze kan ook binnen een land plaatsvinden, tussen regio's bijvoorbeeld, of tussen stad en platteland, of tussen verschillende lagen van bevolking. In westerse landen hebben deze drie vormen zich alle, veelal in combinatie voorgedaan als gevolg van de gelijke-kansen-politiek in het onderwijs. Toen jongeren uit eenvoudige milieus de kans kregen om te gaan studeren vertrokken zij van het platteland – waar aan het begin van dit proces nog veruit de meeste mensen woonden, niet alleen omdat landbouw nog veel werk gaf aan mensen, maar ook omdat veel industrieën daar gevestigd waren (denk voor Nederland aan Twente, Zuid Limburg en de regio's rond Eindhoven en Tilburg) – naar de steden waar de grote onderwijsinstellingen waren. Na de studie bleven ze vaak in die steden wonen. Daar hadden ze meeste kans op werk op het niveau van hun opleiding. Vaak hadden ze tijdens hun studie de partner ontmoet met wie ze een gezin stichtten. Hun ouders en minder begaafde broers en zusters waren achtergebleven in de dorpen en arbeiderswijken van de industriesteden. Dikwijls was er als onbedoeld gevolg van de studie een culturele kloof ontstaan tussen de studerende kinderen en de rest van het gezin. Ze deelden niet meer dezelfde interesses. Ze lazen verschillende kranten, keken naar andere televisieprogramma's,

stemden op andere politieke partijen. Die kloof voegde zich bij de geografische afstand. Gevolg was dat men elkaar niet meer zo vaak zag. De gestudeerde kinderen creëerden hun eigen gemeenschappen in de steden (en binnen die steden op den duur weer in eigen wijken). De achtergeblevenen in de dorpen probeerden hun oude leven voort te zetten. Dat laatste bleek overigens nog niet zo eenvoudig. Want ze werden wel gemist, die slimme, snel denkende kinderen, die bij het routinewerk niet altijd even handig waren, maar wel van pas kwamen zodra om wat voor reden dan ook – natuurrampen, ziekte, sociale onlusten en dergelijke – de routines haperden en nieuwe oplossingen gewenst waren.

Het volk, moeten we beseffen, was vroeger een zeer heterogene groep. Deze omvatte sowieso het grootste deel van de bevolking. De elite was altijd klein, niet groter dan enkele procenten van de bevolking. De omvang van middengroepen – ambachtslieden, handelaren, ambtenaren – wisselde per land, maar ook in landen met een grote derde stand kwam deze niet boven de twintig procent uit. In het verleden hoorde dus tachtig tot negentig procent van de bevolking tot het volk. De taak van deze groep was werken met de handen. Het volk werkte op het land en in het huishouden en na de industriële revolutie in steeds grotere getale ook in fabrieken en mijnen, waar ondanks de inzet van machines handarbeid nog steeds de hoofdmoot van het werk vormde. Maar het was niet zo dat alle leden van het volk naar hun aard ook handig en sterk waren. Er zat ook intellectueel talent tussen. We mogen aannemen dat minstens 30% een opleiding op hoger niveau had aangekund. Een schoolcarrière was voor de meesten echter geen optie. In arme families was de bijdrage van kinderen hard nodig om het hoofd boven water te houden. Mensen met een hoog IQ werkten dus op het land en in de fabrieken of hakten kolen in mijnen. Nog tot ver in de twintigste eeuw was het gebruikelijk dat vrouwen, ongeacht talent en opleiding, hun leven wijdden aan huishouden en gezin. Verspilling van talent? Niemand maalde erom. Andere zorgen voerden de boventoon.

Toch stel ik mij voor dat in de leefgemeenschappen van het volk die intelligente types wel degelijk invloed hadden. Hun onhandigheid kon storend zijn. Hun dromerigheid ergernis wekken. Maar vaak genoeg kwam het goed uit dat de gemeenschap mensen telde, mannen en vrouwen, die niet schrokken van problemen, niet blokkeerden of agressief werden, maar hielden van de uitdaging die deze problemen boden en op zoek gingen naar oplossingen. Zij konden de voorhoede vormen die de gemeenschap door moeilijke tijden heen loodste. Het vertrek van die voorhoede uit de volksgemeenschap, doordat zij in tweede helft van de twintigste eeuw ging studeren en vervolgens opging in nieuwe stedelijke gemeenschappen, is daarom een gevoelig verlies. Dat uit zich nu in allerlei ongenoegen waarbij het volk de elite verwijt niet naar hen om te kijken.

Mijn verklaring van het ongenoegen ziet dus waarheid in dit verwijt. Het is niet de eeuwige klacht van het volk tegen de elite, die hier klinkt. Het is een stem met een eigentijds geluid, die aandacht verdient. Mijn verklaring geeft tevens een plek aan de nostalgie die dikwijls meeklinkt in dit verwijt, de toon dat alles vroeger beter was. Natuurlijk wat dat niet over de hele linie het geval. Economisch en fysiek hadden de arbeiders en kleine middenstanders het vroeger echt niet beter. Maar sociaal en cultureel zou er voor hen wel eens iets ten nadele kunnen zijn veranderd. Hun gemeenschappen waren diverser, met meer verschillende talenten. Daardoor kon men er meer kracht aan ontlenuen. Mensen hadden zwaar en eentonig werk, maar ze maakten wel deel uit van een groep met een duidelijke identiteit. Herkenbare leiders gaven die groep inhoud en richting. Hun leven en werken was ergens voor. In de linkse beweging waren arbeiders en mijnwerkers gedurende de twintigste eeuw de ware dragers van de vooruitgang. De groeiende welvaart was in laatste instantie aan hen te danken, luidde de boodschap. Dat maakte het mogelijk aan de nare kanten van het arbeidersbestaan voorbij te zien. Nu hun identiteit onduidelijk geworden is, blijft alleen nog het besef over marginaal te zijn.

Populistische politieke entrepreneurs springen in het gat dat het vertrek van de oude voorhoede heeft achtergelaten. Zij doen zich voor als mannen (en soms vrouwen) van het volk, spreken de taal van het volk en beloven het een nieuwe identiteit te geven. Die nieuwe identiteit is echter een afgeleide. Ze komt niet voort uit de eigen rol van het volk in de samenleving – zoals die van dragers van de vooruitgang – maar uit de tegenstelling tussen eigen volk en ‘de anderen’: arbeiders uit andere landen, migranten en hun nakomelingen ook al maken die soms al enkele generaties deel uit van de samenleving, vluchtelingen, illegaal en legaal en ja, ook de elite die zich het lot van deze anderen meer lijkt aan te trekken dan dat van het eigen volk. Het is maar een zwakke identiteit die deze populistische leiders in de aanbieding hebben, ook al proberen ze haar aan te vullen met enkele folkloristische noties: Zwarte Piet, de paashaas en de kerstboom of, heel in het algemeen, ‘de christelijke cultuur’, echter ook deze niet verbonden met een positieve notie van christendom, maar slechts gedacht vanuit de oppositie ‘eigen religie’ versus ‘de religie van de anderen’. Deze zwakke identiteit maakt – gelukkig – dat het populisme maar bij een deel van het volk aanspreekt, en dan nog primair als proteststem. Toch moeten we het gevaar van het populisme nooit onderschatten. Het feit dat het altijd een tegenstander nodig heeft om zichzelf te bepalen, maakt dat het werkt als een lont in het kruitvat. Plotseling kan de tegenstander een echte vijand worden.

De grote vraag die dit verhaal van de nieuwe verhouding tussen volk en elite oproept, is uiteraard: waarom slaagt de nieuwe elite van hoogopgeleiden er niet in de rol van leiders van het volk te vervullen? Als de hoogopgeleiden van nu voor een groot deel grootouders en ouders hebben die vijftig tot zestig jaar geleden nog tot het volk behoorden, waarom is de kloof tussen lager en hoger opgeleiden nu dan zo diep dat hij moeilijk te overbruggen is?

Die vraag leidt mij in dit boek naar het terrein van de filosofie. Ik zie twee belangrijke redenen waarom het voor de huidige

meritocratische elite lastig is de bruggen te slaan die de samenleving nu nodig heeft.

De eerste reden is heel algemeen: intelligentie is niet hetzelfde is als wijsheid. Intelligentie kan zowel gebruikt worden om de bestaande orde te verdedigen als om haar onderuit te halen. Welke weg je kiest is zelf geen kwestie die met intelligentie valt op te lossen. In het algemeen zal het zo zijn dat wie belang heeft bij de bestaande orde ervoor zal kiezen deze met intelligente redeneringen te onderbouwen, terwijl wie nadeel ondervindt van de bestaande orde, sneller geneigd zal zijn argumenten aan te dragen voor de verandering ervan. Inzien hoe je met je intelligentie omgaat is wijsheid. Snappen dat er grenzen zijn gesteld aan wat je kun begrijpen en beredeneren, is daarvan een voornaam onderdeel. De huidige elite mag slim en goed opgeleid zijn, dat neemt niet weg dat ook zij haar beperkingen kent. Juist voor een slimme en hoogopgeleide elite blijkt het echter moeilijk dat toe te geven – als men het al inziet.

De tweede reden is specifiek en vraagt om meer toelichting. Kort gezegd denk ik dat het probleem is dat precies het denken over mens en samenleving dat de verheffingspolitiek zijn stuwkracht gaf, een blinde vlek heeft voor de – onbedoelde – ongewenste resultaten van die politiek. Het ziet de negatieve resultaten niet als producten van de eigen politiek maar slechts als restproducten die nog een plek moeten krijgen. De standaardreactie op deze ongewenste uitkomsten is daarom: meer van dezelfde politiek. In de huidige politieke praktijk betekent dat: steeds weer onderwijshervormingen. Dat daarmee ook de negatieve aspecten van dit beleid versterkt worden ziet men niet in. Daarvoor is een ander denken nodig.

We stuiten hier op een probleem dat in de filosofie steeds weer opduikt: de denk- en handelingsschema's die mensen gebruiken om zich in het leven thuis te voelen, voeren hen ten slotte altijd naar grenzen waar voorbij ze zich met diezelfde denk- en handelingsschema's niet langer redden kunnen en zich unheimlich gaan voelen. Bij Hegel is dit de grondslag van zijn dialectische

kijk op de ontwikkeling van de mensheid. Horkheimer en Adorno hebben in een beroemd boek, *Dialectiek van de Verlichting*, dit gegeven toegepast op de Verlichting: deze begint met de bestrijding van mythisch denken en bijgeloof met behulp van de ratio en eindigt ermee dat de ratio en de Verlichting zelf mythische gestalten worden.

Simpel uitgedrukt kun je het volgens mij zo zeggen: als iets succes heeft gaan mensen ermee door totdat het een ramp wordt. Hoewel ze die ramp vaak al lang zien aankomen, duurt het tot het (bijna) te laat is voordat ze doorkrijgen dat ze het zelf zijn die de ramp veroorzaken en dat de enige manier om de ramp te bestrijden erin bestaat hun vertrouwde denkwijze en leefpatroon op te geven. We zien dit mechanisme op het ogenblik perfect geïllustreerd aan hoe we omgaan met de klimaatverandering. Oorzaak is het overmatig gebruik van fossiele brandstoffen. Op dat gebruik is echter heel ons moderne leven met al zijn welvaart en comfort gebaseerd. Fossiele brandstoffen staan voor het ideaal van vooruitgang. Ook zij die nog niet delen in het gemak en de rijkdom herkennen dat ideaal en zijn bereid daarvoor offers te brengen, zoals dat ook gold voor de mijnwerkers en fabrieksarbeiders in de eerste periode van de industriële revolutie. Hoe moet je zo'n ideaal loslaten? Zijn die offers dan voor niets geweest? Gemakkelijker is het om door te gaan op de oude voet met allerlei aanpassingen, ook al blijkt steeds weer dat die de problemen, die het ideaal van vooruitgang door fossiele brandstof veroorzaakt, niet kunnen oplossen.

Een vergelijkbare analyse kunnen we loslaten op het verheffingsideaal. Dit berust op een mensbeeld dat aanvankelijk zeer motiverend werkte voor een ieder die zich probeerde te bevrijden uit oude maatschappelijke verhoudingen, maar dat nu aan de basis staat van veel maatschappelijk ongenoegen. Ik bedoel het beeld van de mens als individu, dat zijn eigen leven vorm moet geven. Een individu dat niet wordt gedetermineerd door de gemeenschap en dat door hard werken en studeren van zijn leven een succes kan maken. Al diegenen die zich in de afgelopen eeuw uit beschei-

den milieus langs de weg van het onderwijs hebben opgewerkt tot hogere maatschappelijke posities hebben zich met dit beeld geïdentificeerd. Onderweg in hun ontwikkelingsproces hebben ze zich vaak eenzaam en onbegrepen gevoeld. De intellectuele training die zij ondergingen bracht hen in conflict met de mensen uit de gemeenschap waarin zij opgegroeid waren, hun ouders en andere gezinsleden, maar ook hun vrienden en vriendinnen van de lagere school en uit de buurt. Deze loyaliteitsconflicten sterkten hen in de gedachte dat een mens voor alles een individu is, dat zichzelf moet vormen, ook door de keuze van de relaties die het aangaat. Zij die dat proces succesvol doorlopen hebben, kwamen, niet ten onrechte, tot de conclusie dat ze dit succes ook aan zichzelf te danken hadden. Hun afkomst was hen vaak tot ballast geweest. Bij hun studiegenoten en collega's uit meer geprivilegieerde kringen hadden ze gezien dat dit ook anders kon. Ze waren daarom trots op zichzelf. Deze zelftrots is een belangrijk kenmerk van de nieuwe hoogopgeleide elite. Binnen de oude adel leefde soms het besef dat men om onverklaarbare redenen bevoorrecht was. Dat kon tot bescheidenheid aanleiding geven en een drang om iets van de eigen voorrechten met anderen te delen, uitgedrukt in de zegswijze 'Noblesse oblige'. Bij de meritocratische elite zien we eerder een tegenovergestelde houding: wat ik heb, dat heb ik zelf verdiend en als een ander het niet heeft dan heeft hij dat ook niet verdiend. Ik weet, dit zijn karikaturen maar ik geloof dat ze nodig zijn om een realiteit zichtbaar maken die anders onderbelicht blijft.

Het denkschema dat bij dit zelfbeeld van de huidige elite hoort is ontleend aan de Verlichting. Dat verleent het ook een zekere waardigheid. Emancipatie is de centrale term. Verlichting is, naar de befaamde definitie van Kant, 'vertrek van de mens uit een onmondigheid waaraan hij zelf schuld is'. Mondig worden betekent je bevrijden van kuddegeest en groepsmentaliteit met het bijgeloof en de vooroordelen, die daarbij horen – met als ultiem voorbeeld de kerk of, ruimer, de georganiseerde religie. Dit

denkmodel heeft in westerse samenlevingen alle emancipatiebewegingen voortgedreven. Niet alleen de meer recente bewegingen, die zich inzetten voor minderheidsgroepen als homoseksuelen, transgenders, etnische minderheden enzovoort, maar ook de vroege bewegingen van jongeren uit achtereenvolgens burgerij, middenstand en arbeidersklasse, waaruit de politieke stromingen van liberalisme, christen-democratie en sociaal-democratie zijn voortgekomen – en niet te vergeten, de bewegingen voor de bevrijding van vrouwen uit hun ingesnoerde sociale rollen, ook beginnend met de meer intelligente vrouwen en in dezelfde sociale volgorde als de mannen.

Wat we tegenwoordig kennen als populisme zouden we kunnen beschouwen als de laatste stap van die beweging, het is de bevrijding van het minder intelligente en/of ontwikkelde deel van de bevolking van de bevoogding door een elite die zij niet langer als eigen erkent. Het ondersteunt mijn eerdere bewering over de dialectische omslag die zich altijd voordoet bij culturele bewegingen, zodat wat eerst een succes was uitloopt op een ramp, dat juist deze populistische bewegingen grote spanningen veroorzaken in de westerse samenlevingen. Zij brengen de zwakte van het emancipatiemodel aan het licht. Het werkt goed zolang er een hechte gemeenschap is als hoedster van oude waarden, waartegen de bevrijdingsbeweging zich kan afzetten. In de loop van die emancipatiegeschiedenis verkrumelt die gemeenschap echter steeds meer. De groepen die de minste behoefte hebben om zich te emanciperen omdat zij het meeste baat hebben bij een hechte gemeenschap, zien de sociale structuren waarbinnen zij goed floreerren steeds meer afbrokkelen. Zij worden gedwongen in de rol van onafhankelijk individu. Hun talentrijke medeburgers gaan met de voordelen van die status aan de haal. Zelf blijven zij verweesd achter. Hun emancipatiestrijd gaat daarom niet over bevrijding, maar over gesloten grenzen, nationale identiteiten en sterke leiders. De ramp van de Verlichting is een abstract individualisme dat onder het mom van liberalisering alle gemeenschapsleven ondergraaft. Mensen kunnen echter niet zonder gemeenschap.

Sommigen hebben de talenten om op eigen kracht gemeenschappen om zich heen te vormen. Maar dat is niet iedereen gegeven. Veel mensen leven als gevolg van alle emancipatiebewegingen in uiterst schamele netwerken. Hun leven bestaat vooral uit overleven. Zij zoeken nu elkaar op in protestbewegingen tegen een elite die een maatschappij gecreëerd heeft waarin zij zich niet herkend en erkend voelen.

Het doel van dit boek is uitwegen te zoeken uit de verscheurde situatie waarin westerse samenlevingen op het ogenblik verkeren. Omdat volgens mij een verkeerd begrepen, of toch in elk geval verkeerd uitgedrukt ideaal van gelijkheid een van de belangrijkste oorzaken is van de huidige kloof, richt ik daarop allereerst mijn aandacht. Mensen zijn immers niet gelijk. Dat is zonneklaar. Toch heeft dit ideaal een enorme aantrekkingskracht. Het is – met vrijheid, en in mindere mate, broederschap – een van de pijlers van de democratische politiek. Het bleek een krachtig wapen in de strijd tegen allerlei vormen van sociale onrechtvaardigheid die in voor-democratische samenlevingen altijd verbonden werden met theorieën over natuurlijke ongelijkheid. Denk aan de slavernij of aan de onderschikte positie van vrouwen. Op basis van dit ideaal een nieuwe samenleving opbouwen bleek echter veel moeilijker dan gedacht. Het communistisch experiment in de Sovjet-Unie liet zien dat gelijkheid doorvoeren in de praktijk leidt tot grove inperkingen van de persoonlijke vrijheid. In het Westen heeft men geprobeerd via een politiek van gelijke kansen vrijheid en gelijkheid meer in balans te brengen. Hierboven heb ik al aangetoond dat ook deze aanpak in elk geval deels heeft gefaald. Er zijn nu eenmaal natuurlijke verschillen die zich niet laten wegpoetsen. Maar misschien is dat ook helemaal niet nodig? Wat is eigenlijk het probleem, ongelijkheid of het feit dat verschillen tussen mensen worden gebruikt om sociale onrechtvaardigheid te legitimeren? Ongelijkheid op zich is niet fout, kan niet fout zijn, ze is gewoon een feit. Het gaat om de wijze waarop een samenleving met de verschillen tussen mensen omgaat. In onze

samenleving heeft de idee van gelijkheid een mensbeeld voortgebracht van individuen die ieder voor zich strijden om van hun leven een succes te maken. Dat heeft geleid tot een samenleving waarin de verschillen eerder worden uitvergroot dan verzoend. Ik stel mij voor dat het ook anders kan zijn. Zou niet de erkenning van verschillen ook kunnen inspireren tot een samenleving waarin individuen elkaar nodig hebben, juist vanwege die verschillen? Daarover gaat dit boek.

In het eerste deel kijk ik nog eens goed naar de idee van gelijkheid. Waar komt de gedachte dat alle mensen gelijk zijn eigenlijk vandaan? Wat willen degenen die deze idee introduceren? Twee bronnen van het gelijkheidsdenken krijgen mijn speciale aandacht: het christendom en de achttiende-eeuwse denker Jean-Jacques Rousseau. De hedendaagse Franse politiek filosoof Pierre Rosanvallon helpt me vervolgens om te begrijpen hoe deze geschiedenis de politiek van westerse democratieën vanaf de negentiende eeuw heeft gestuurd in de richting van de gelijke-kansen-politiek. Rosanvallon ziet goed de zwaktes van deze politiek. Maar zijn voorstellen om deze politiek bij te stellen overtuigen me niet. Wel zetten zij me op het spoor van een denken over de mens dat een alternatief kan bieden voor het mensbeeld van het westerse liberalisme.

Het tweede deel vormt de kern van dit boek. In dit deel werk ik mijn alternatieve mensbeeld verder uit. Ik maak daarbij gebruik van inzichten van filosofen die beschouwd worden als grondleggers van de filosofische antropologie, Max Scheler en Helmut Plessner, van klassieke denkers als Immanuel Kant en Martin Heidegger, alsook van bevindingen van de hedendaagse psycholoog Daniel Kahneman. Ik noem mijn mensbeeld 'de feilbare mens' en ik argumenteer dat dit mensbeeld een realistischer en tegelijk steviger basis vormt voor de samenleving dan het naar succes strevend individu van de liberale emancipatiebewegingen.

Het derde deel, ten slotte, bestaat uit vier essays waarin ik inzichten uit dit boek gebruik om enkele maatschappelijke domeinen onder de loep te nemen, waarin zich de sociale kloof

van nu pregnant voordoet (het onderwijs en de kunsten) of die een voorname rol gespeeld hebben bij de ontwikkeling van het gelijkheidsdenken en zo bijgedragen hebben aan het ontstaan van de kloof (de religie en de politiek). Bij alle vier deze domeinen kijk ik hoe ze betrokken zouden kunnen worden bij het zoeken naar nieuwe vormen van verbinding.

Kees Vuyk keert zich in *De feilbare mens* tegen de opvatting dat wie succesvol is, dat volledig aan zichzelf te danken heeft, en wie faalt in het leven ook. Dit mensbeeld leidt namelijk tot een almaar groeiende economische en intellectuele ongelijkheid. Daartegenover zet Vuyk het beeld van de mens als een kwetsbaar wezen dat regelmatig faalt in zijn intenties en daarom ten diepste anderen nodig heeft. Op zichzelf is ongelijkheid niet slecht, maar we moeten wel elkaar compenseren voor datgene wat we niet kunnen.

Volgens Vuyk zijn wij ‘geen unieke individuen die het zelf moeten maken, maar feilbare mensen, in vele opzichten beperkte en kwetsbare dieren, die zich echter van hun feilbaarheid bewust kunnen worden en inzien dat ze elkaar nodig hebben – met inachtneming van hun aller afhankelijkheid van de natuur.’

Kees Vuyk was als universitair hoofddocent verbonden aan de faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht. Hij won in 2018 de prijs voor het beste filosofieboek met *Oude en nieuwe ongelijkheid*.

WWW.UITGEVERIJTENHAVE.NL

th ten have

9 789025 907372 >